

Robert Adam

Za empiricky adekvátní teorii písemné komunikace

For an empirically adequate theory of written communication

ABSTRACT: The paper, after tidying up the terminology concerning graphic and oral communication, summarizes the main theses of Josef Vachek's theory of written (as opposed to spoken) language. This theory is then criticized for the following aspects: the lack of distinction between norm and system, the presupposition of a universal norm and a universal function of all written as opposed to all spoken utterances, and empirical inadequacy. In this last point, the critique is supported by the results of psycholinguistic research on reading as presented in the literature, with special attention devoted to the role of phonological coding.

Key words: graphic and oral communication, written and spoken norm, Josef Vachek, empirically adequate theory, psycholinguistics of reading, phonological coding

Klíčová slova: písemná a zvuková komunikace, psaná a mluvená norma, Josef Vachek, empiricky adekvátní teorie, psycholingvistika čtení, fonologické kódování

1. Komunikace v přirozeném jazyce se děje prostřednictvím dvou substancí (v některých koncepcích bývají označovány též jako dvě média, dva kanály nebo dva způsoby existence) – písemné a zvukové. Písemná substance jazyka bývá rovněž nazývána psaným jazykem a zvuková jazykem mluveným; s užíváním těchto termínů se však pojí řada komplikací, které ve výsledku vztah mezi oběma substancemi a jejich podstatu zatemňují. Zaprvé nebývá vždy jasné, zda je míněn jazyk jako systém, tedy ve smyslu *langue*, nebo souhrn jazykových projevů (komunikátů, někteří autoři užívají i spojení mluvený/psaný text, mluvená/psaná promluva), tedy *parole*. Zadruhé se jazyk psaný někdy dělí na psaný a tištěný: adjektivum „psaný“ tím získává druhý terminologický význam, avšak ani spojení jako „rukopisný jazyk“ nebo „rukou psané komunikáty“ by zřejmě nedosahovala žádoucí jednoznačnosti vzhledem k tomu, že jako „rukopis“ se běžně označují i tištěné komunikáty a že i na počítači se koneckonců píše rukou. Dělení samo je arci oprávněné, neboť obě písemné „substance“ mají některé vlastnosti odlišné. V oblasti zvukové substance se žádné podobné rozlišování neprovádí, avšak při troše snahy není nepředstavitelné: proti komunikátům mluveným tak lze postavit třeba komunikáty zpívané, které jsou ochuzeny o intonační prostředky přirozeného jazyka. Zatřetí, jak upozornil F. Daneš (1994, s. 47) s odvoláním na V. Skaličku, termíny „psaný“ a „mluvený“ opomíjejí recepční stranu komunikace a vztahují se pouze k činnosti produktora. Označení „čtený jazyk“ nebo „poslouchané komunikáty“ (asi lépe než „slyšené“) znějí podivně, avšak nebyla by o nic méně přesná. Toto

obvyklé opomíjení pokládáme za velmi nešťastné, neboť aktů recepce je v průměru více než aktů produkce (zvláště pochopitelně v komunikátech veřejných).

Konečně začtvrté se časem, spolu s rostoucím poznáním charakteristických vlastností zvukových komunikátů, a tedy i jazykového systému zvukové komunikace na jedné straně a písemných komunikátů a jazykového systému písemné komunikace na straně druhé, přeneslo pojmenování substance na komplex oněch charakteristických vlastností. Odvozený pojem mluvenost proto mohla J. Hoffmannová (1997, s. 76n.) vysvětlit zcela bez poukazu k substanci pomocí takových vlastností, jako jsou vázanost na bezprostřední kontakt či simultánnost produkce a percepce, a takových charakteristik – z daných vlastností vyplývajících –, jako jsou spontánnost, neuspořádanost, dynamičnost, subjektivnost, implicitnost apod. V reakci na tento významový posun se objevily návrhy, jak terminologii opět projasnit a učinit jednoznačnou pomocí rozlišujících přívlastků: tak např. P. Koch a W. Oesterreicher (1985) rozlišují psanost/mluvenost mediální (danou užitou substancí) a konceptuální (danou komplexem charakteristik, které jsou obvykle/prototypicky spojovány právě s písemnou, resp. zvukovou substancí, zejména charakteristikou blízkosti/vzdálenosti). (Dalším, odlišným pojetím psanosti a mluvenosti je jejich chápání jako odlišných kulturních technik; o něm blíže viz Čmejrková, 2006.)

Majíce na mysli rozdíl v substanci, jejímž prostřednictvím se jazyková komunikace uskutečňuje, hovoříme v tomto článku prostě o komunikaci písemné a zvukové. Snažíme se mít na paměti produkční i recepční stranu komunikačního procesu; rozdíl mezi komunikací prostřednictvím komunikátů tištěných a rukou psaných zanedbáváme.

2. Při uvažování o písemné a zvukové jazykové komunikaci zastávají jazykovědci v zásadě jedno ze dvou protichůdných stanovisek: buď pokládají jazykový systém písemné komunikace (nebo písemné komunikáty) za odvozený od systému komunikace zvukové (od zvukových komunikátů), nebo považují oba systémy (případně oba typy komunikátů) za autonomní. Při bližším pohledu lze zjistit, že vlastně nejde tak úplně o dvě protichůdná stanoviska: jednotlivé teorie, přístupy či názory se spíše nacházejí na různých bodech pomyslné stupnice mezi krajním autonomismem glosematiků a krajním heteronomismem saussureovským. V české lingvistice má v této oblasti přímo kanonickou povahu autonomistická teorie Josefa Vachka, která bývá jmenována mezi teorii, jimiž česká jazykověda nejvíce ovlivnila světové myšlení o jazyce. K této teorii máme výhrady, jakkoli vysoce oceňujeme mnohá Vachkova zjištění o podstatě a funkčnosti českého pravopisu, o vlivu některých písemných jazykových prostředků na vývoj odpovídajících prostředků zvukových, o schopnosti písemné i zvukové komunikace jakožto jazykovém optimu amnj. a jakkoli blízký je nám Vachkův funkční přístup k jazykovým jevům. Než se pokusíme tyto výhrady formulovat, představíme stěžejní body Vachkovy koncepce, tak jak je obsažena v jeho odborném díle od čtyřicátých do devadesátých let 20. století. Vesměs jde o teze, jež se opakují v mnoha Vachkových lingvistických textech v takřka identické podobě. (Terminologické rozdíly zmíněné výše už nebudeme komentovat. V bibliografických odkazech budeme vynechávat autorovo příjmení a na jednotlivé texty budeme odkazovat pouze rokem vydání a stranou.)

Psaný jazyk podle J. Vachka konstituuje normu, tzn. systém grafických (či typografických) prostředků, které jsou daným jazykovým společenstvím přijímány jako norma. Psané projevy jsou konkrétními realizacemi této normy (1989, s. 104). Stejně jako psaná norma stojí za všemi psanými projevy daného jazyka, má i mluvená norma normativní hodnotu pro všechny odpovídající mluvené projevy (1989, s. 19). Důkazem existence psané normy je nepříjemný pocit, který zažíváme, když se setkáme s psaným projevem, který ji porušuje (1989, s. 19; tamtéž, s. 104). Rozdíl mezi normami je dán jejich odlišnými funkcemi: zatímco funkcí mluvené normy je reagovat na daný podnět dynamicky a bezprostředně, nejen rozumově, nýbrž i citově a vůlí, je funkcí psané normy reagovat na daný podnět staticky, rozumově, přehledně (1942, s. 248; 1964, s. 121). Psaná norma je tak uzpůsobena k tomu, aby sloužila vyšším, specializovanějším komunikačním potřebám daného jazykového společenství (1989, s. 94). Právě proto, že jejich funkce jsou takto odlišné, nacházejí se obě normy ve vztahu komplementární distribuce (1964, s. 122). Nejsou však zcela rovnocenné: psaná norma představuje superstrukturu, vystavěnou na normě mluvené (1989, s. 21; tamtéž, s. 94). Jejich vztah lze popsat pomocí pojmu příznakovosti: mluvená norma představuje bezpříznakový člen opozice, kdežto norma psaná člen příznakový (1964, s. 122; 1989, s. 94). Toto hodnocení není motivováno historicky, fylogeneticky, nýbrž opět funkčně: příznakovost psané normy spočívá v tom, že slouží účelu funkčně specifikovanému, zpravidla kulturnímu, technickému nebo organizačnímu (1989, s. 94; 1994, s. 48). (Odlišná zdůvodnění pro hodnocení psané normy jako příznakové podává Sgall, 1994, s. 169.)

Mluvené a psané normě není podle J. Vachka nadřazena žádná norma společná (1942, s. 257; 1989, s. 108). Sounáležitost obou norem je dána tím, že obě slouží témuž jazykovému společenství, a to ve vzájemně se doplňujících funkcích (1942, s. 257): právě tato funkční specifická a vzájemná komplementárnost je v onom společenství drží pohromadě (1989, s. 109–110). Normy jsou těsně spojeny i tím, že ve značné míře sdílejí gramatickou strukturu a základní slovní zásobu (1989, s. 109). Na rozdíl od fonetické transkripce, jejíž jednotky představují znaky druhého řádu, tj. znaky znaků, mají psané projevy povahu znaků prvního řádu (1989, s. 4) a psaná norma povahu primárního znakového systému (1989, s. 6). Platí to o vyspělých jazykových společenstvích, o vyšších stádiích vývoje písemné tradice (1989, s. 6; tamtéž, s. 98; tamtéž, s. 111; tamtéž, s. 204): čtenář psaného textu (přínejmenším čtenář vyspělý, ovládající obě normy) si spojuje znaky psané normy přímo s mimojazykovou realitou, nepotřebuje okliku přes normu mluvenou (1942, s. 253; 1989, s. 4). Důkazem pro toto tvrzení je jednak skutečnost, že existují lidé, kteří umějí číst v cizím jazyce, jehož mluvenou normu neznají (1989, s. 4; tamtéž, s. 22), jednak fakt, že tiché čtení probíhá mnohem rychleji než vyslovování odpovídajícího rozsahu mluveného projevu (1989, s. 22; tamtéž, s. 95).

J. Vachek vymezuje psanou normu, tj. funkčně definovaný jazykový systém *sui generis*, vůči několika dalším pojmům: fonetické transkripci, kterou charakterizuje jako technickou pomůcku pro zaznamenávání zvukových kvalit mluvených projevů (1989, s. 4), písmu, jež definuje jako inventář grafických prostředků (1989, s. 104), a pravopisu. Pravopis představuje soubor pravidel, jimiž se řídí přechod od mluvené normy

k normě psané (1942, s. 278; 1964, s. 123), tedy jakýsi most mezi oběma normami, souhrn korespondencí mezi nimi (1989, s. 104). Výslovnost je naopak soubor pravidel (most) pro přechod od psané normy k normě mluvené (1942, s. 278; 1964, s. 123).

3. První naší námitkou vůči Vachkově koncepci je, že některé stěžejní pojmy používá v jakési neostré, dvojaké významové poloze. Předně to platí o pojmu normy, který není dostatečně vymezen ve vztahu k pojmu systému a částečně se s ním překrývá. Vachkovo užívání tohoto pojmu zůstává – i v jeho pozdních pracích – v zajetí rané fáze funkčně-strukturálního přístupu k jazyku, v níž – jak uvádí I. Nebeská – nebyl pocíťován rozpor mezi požadavkem otevřenosti systému jevům potenciálním a rysem společenské závaznosti normy (Nebeská, 1996, s. 33) a nepočítalo se se vztahem asymetrického dualismu mezi systémem a normou (tamtéž, s. 54). Norma ve Vachkově pojetí má být jazykovým společenstvím přijímána jako závazná, a dokonce se uvažuje i o nelibosti z jejího porušení, ale na druhé straně je omezena na uspořádaný soubor jazykových prostředků, nezahrnuje pravidla užívání těchto prostředků, není začleněna do norem komunikačních a jejich prostřednictvím do souboru norem sociálního chování a nepočítá se s jiným členěním norem než právě na normu psanou a mluvenou. Pokud je nám známo, J. Vachek psanou a mluvenou normu sice opakovaně a detailně definoval na základě funkčním, avšak nikdy je nepopsal, nikdy jasně nespecifikoval, co všechno je jejich součástí nebo jak jsou organizovány. Z Vachkova důrazného připomínání kvalitativních i kvantitativních rozdílů mezi psanou normou a pravopisem lze vyvodit, že součástí psané normy mají být všechny jazykové prostředky písemných komunikátů (či všechny přijímané jako závazné), nikoli pouze prostředky grafické. Avšak při zdůrazňování rozdílů mezi oběma normami (rozdílů funkčních i substančních) se J. Vachek soustřeďoval na prostředky zvukové a grafické/typografické a jako by ztrácel ze zřetele celé rozsáhlé subsystemy ostatních jazykových rovin: svědčí o tom skutečnost, že v názvech Vachkových studií se objevuje pojem *written language* i tehdy, jsou-li cele a bezezbytku věnovány pouze prostředkům grafické roviny: studie nazvaná *Some remarks on puristic tendencies in written language* pojednává o českých grafémech *w* a *x* a studie *Some remarks on the stylistics of written language* se věnuje kurzívě a podtrhávání. Stěžejní pojem Vachkovy teorie, pojem (psané) normy, tak zůstává nekonkrétní a navzdory vyvíjejícímu se pojetí jazykových norem v české lingvistice i neměnný.

Druhá naše námitka se týká zacházení s pojmy pravopis a výslovnost. J. Vachek tyto obvyklé a vžité pojmy definuje nově; nejde přitom o jejich pouhé nové metodologické uchopení, vymezení z nového úhlu pohledu či za pomoci nového pojmosloví: Vachek jimi opravdu rozumí něco jiného, než co obvykle označují. Je-li totiž pravopis mostem od mluvené normy k normě psané a výslovnost mostem, který vede opačným směrem, pak to znamená nejen, že pravopis není součástí normy písemných komunikátů (ani jazykového systému písemné komunikace) a výslovnost součástí normy komunikátů zvukových (ani jazykového systému zvukové komunikace), nýbrž stejně tak i to, že v souladu, nebo naopak v rozporu s pravopisnými pravidly lze napsat pouze komunikát primárně zvukový a že vyslovovat lze jen komunikáty primárně písemné, které jsou do zvukové substance teprve převáděny. Komunikátů netransponovaných

z jedné substance do druhé se pravopis a výslovnost, tak jak byly Vachkem definovány, netýkají. Takové pojetí pokládáme za stěží udržitelné: v případě výslovnosti a zvukových komunikátů je v rozporu s prakticky kteroukoli obvyklou představou o jazykové komunikaci, v případě pravopisu a písemných komunikátů s ním sice souhlasit lze, avšak nikoli v rámci Vachkovy teorie, v níž jsou písemné znaky pokládány za znaky prvního řádu (viz níže). A jsou-li k teoretickému uchopení problematiky zvukových a písemných komunikátů nutné termíny označující tyto „mosty“, pak by jimi neměly být výrazy, jež mají ustálen jiný význam.

Třetí výhrada se týká postulátu neexistence normy nadřazené normě psané a mluvené. F. Daneš (1994, s. 49) upozornil na to, že výše uvedené Vachkovo tvrzení o gramatické struktuře a základní slovní zásobě, které jsou společné oběma normám, vlastně kategoričnost tohoto postulátu zmírňuje. Podle F. Daneše lze obecnou normu jazyka chápat jako jazykově specifickou sémantickou strukturaci lidské zkušenosti. Připomeňme, že J. Vachek ztotožňuje normu a systém: v jeho úvahách o neexistenci obecné, nadřazené normy (systému) a o tom, co drží obě normy (oba systémy) pohromadě, tak nezbyvá místo pro pojem národního jazyka. To, co spojuje mluvenou a psanou češtinu (jejich normy či systémy), není v intencích Vachkovy koncepce skutečnost, že jde o substančně (ba ani funkčně) odlišené varianty téhož jazyka, nýbrž fakt, že obě slouží k plnění vzájemně komplementárních funkcí témuž jazykovému společenství. Vzhledem k tomu, že onen ojedinělý poukaz k společné gramatické struktuře a slovní zásobě není formulován jako nutná podmínka sounáležitosti obou norem, bylo by možno vztáhnout Vachkovu koncepci v zásadě i na taková jazyková společenství, v nichž užívaná varieta písemná a varieta běžné zvukové komunikace nejsou geneticky souvztažné. Představa, že neexistuje dejme tomu české slovo *rak*, nýbrž pouze slovo mluvené češtiny *rak* a slovo psané češtiny *rak* a že tato slova nejsou součástí jednoho a téhož jazykového systému, nýbrž si jen navzájem odpovídají uvnitř systémů různých, se obyčejnému zdravému rozumu jeví jako vyumělkovaná a sotva akceptovatelná. Nemluvě o tom, jaké dalekosáhlé důsledky má toto radikální ontologické oddělení psaného a mluveného jazyka pro uvažování o národně integrační roli češtiny jako národního jazyka, o její úloze kulturotvorné a kognitivní atp. Jako vhodné se nám tu jeví připomenout, co v této souvislosti napsal M. A. K. Halliday (1989, s. 92): „Obojí, psaní i mluvení, je jazyk; a jazyk je důležitější než ony.“

Pokusíme-li se akcentovat normativní, nikoli systémový aspekt Vachkova pojmu normy, dojdeme k podobným závěrům. Vždyť slyšíme-li kupř. kontaminaci typu *zajímal se hlavně malováním* a čteme-li ji, chápeme to jako porušení jedné a téže normy, jediného lexikálně-syntaktického pravidla, a ne pravidel dvou. Vedle reálně působících, více či méně snadno popsatelných norem dílčích (žánrových, stylových, ...) můžeme snad počítat i s obecnou normou (národního) jazyka, avšak o reálném působení dvou všeobecných norem, mluvené a psané, platných pro všechny zvukové, respektive pro všechny písemné komunikáty, silně pochybujeme, nepřipustíme-li jejich výraznou redukci: totiž redukci psané normy na normu grafickou a pravopisnou, týkající se výhradně prostředků specifických pro komunikaci písemnou, a normy mluvené na normu výslovnostní, týkající se výhradně komunikace zvukové.

Čtvrtou výhradu sdílíme s J. Chromým (2006): jde o to, že vedle postulátu univerzální normy všech psaných a univerzální normy všech mluvených projevů J. Vachek předpokládá i jejich univerzální funkce. Co si však počít s písemnými komunikáty, které reagují bezprostředně, dynamicky a spíš citem než rozumem na okamžitý podnět (J. Chromý v této souvislosti volí jako příklad internetový chat), a se zvukovými komunikáty, které jsou relativně velmi racionální a přehledné (třeba jako zpravodajská relace Českého rozhlasu)? (Právě kvůli existenci těchto typů komunikátů se vyvinuly takové pojmy, jako je hloubková či konceptuální mluvenost/psanost, viz výše.) Pro ně ve Vachkově teorii není místa. O funkcemi dané komplementární distribuci norem/systémů zvukové a písemné komunikace nemůže být řeči, chceme-li fungování jazykové komunikace pojmut empiricky adekvátně (pochyby o komplementárnosti obou systémů vyslovila již dříve I. Nebeská, 1989, s. 30). Spolu s J. Chromým (2006) se domníváme, že důsledně funkční pojetí písemné a zvukové jazykové komunikace – jakkoli je metodologicky čisté – se při popisu reálného fungování této komunikace neosvědčilo a je vhodné nahradit ho pojetím, které bude stavět toliko na substanci.

4. V předchozím odstavci i dříve jsme se už letmo dotkli té výhrady vůči Vachkově teorii psané a mluvené jazykové normy, kterou pocítujeme jako nejzávažnější. Tato teorie představuje vnitřně dosti soudržnou myšlenkovou konstrukci, která však není míněna jako pouhá spekulace: z Vachkových – byť nečetných – důkazů jednotlivých bodů jeho koncepce, ať již jde o důkazy reálné existence psané normy, nebo důkazy přímého vztahu písemných znaků k mimojazykové skutečnosti, vyplývá, že si činí nárok na empirickou adekvátnost. Samo o sobě je to nanejvýš chvályhodné, avšak této adekvátnosti, zejména po stránce psychologické, Vachkova teorie podle našeho názoru nedosahuje.

Týká se to především onoho přímého vztahu mezi jazykovými znaky písemné komunikace a sdělovanou skutečností. Máme za to, že J. Vachek měl na mysli především percepční stranu komunikačního procesu, neboť oba jeho důkazy se týkají čtení. Soustředíme se proto právě na psycholingvistický popis čtení. Pokud jde o psaní, přiznáváme, že jako argument nemůžeme nabídnout nic než pouhou introspekci, a naděje se, že postačí: zkuste se pozorovat při psaní (perem/tužkou i na klávesnici) a sami rozhodněte, zda se vám mimojazyková skutečnost (nebo její neverbalizovaná idea) přetavuje rovnou v písemné znaky (písmena, psané věty), nebo zda si to, co píšete, nejprve formulujete vnitřním hlasem v podobě sice nevokalizované, leč zvukové (existují patrně i méně zběhlí pisatelé, kteří si to, co zamýšlejí napsat, předříkávají nahlas, a občas to patrně dělají i mnozí pisatelé zběhlí). Sami se hlásíme k druhé z uvedených možností a přiznáváme, že první si vůbec nedovedeme představit.

S čtením je to, zdá se, složitější, i pokud necháme stranou čtení hlasité. Introspekci jsme zjistili, že si graficky realizované znaky při čtení převádíme na onen vnitřní hlas, čili že je svým způsobem „slyšíme“, ještě jinými slovy že si písemné znaky převádíme na znaky zvukové, jen nevokalizované. Časem jsme se naučili uvědomit si toto převádění i bez předchozího záměru provádět introspekci. Dotazováním u jiných uživatelů češtiny (nepředstíráme, že šlo o vzorek reprezentativní, statisticky průkazný) jsme zjistili, že k podobnému závěru došla valná většina z nich (ale nikoli všichni). Pře-

svědčivě na ně působila především sdílená zkušenost s překonáváním nepozornosti: při nesoustředěném čtení čtenář často zjišťuje, že myslí na něco jiného a že svůj vnitřní hlas, „vyslovující“ čtené, slyší, ale neposlouchá; obsah sdělení se v takové situaci do jeho vědomí nedostává – je to stejné, jako když v zamyšlení vnímáme, že na nás někdo mluví, ale nevnímáme, co říká.

Pochopitelně nejde o téma, které by nebylo podrobeno psycholingvistickému výzkumu; co tedy říkají psycholingvisté? Obecná psycholingvistická kompendia považují otázku vesměs za ne zcela jednoznačně vyřešenou. A. Paran (1994, s. 3457) uvádí, že při čtení slov existují dvě cesty k významu: fonologická, spočívající v převádění písemných znaků na úrovni slov na znaky zvukové před dosažením významu (prelexikálně), a přímá, která vede od písemné reprezentace slova k mentální reprezentaci jeho významu bez oklik a mezistupňů. M. Garman (1994, s. 211) uvažuje o tom, že fonologická cesta se uplatňuje především při čtení neexistujících slov a slov, s nimiž se čtenář setkává poprvé. Považuje mimoto za možné, ba pravděpodobné, že fonologické kódování, tj. vnitřní hlas, je postlexikální, tzn. že zaznívá až po dosažení mentální reprezentace, odvolává se na argument, který uvádí i J. Vachek, totiž na to, že tiché čtení probíhá rychleji než čtení hlasité, zahrnující vyslovování. J. Field (2003, s. 25–27) píše o otázce role zvukových slov jako o jedné ze stěžejních otázek při výzkumu čtení. Jako nejrozšířenější označuje teorii dvojí cesty k významu, přímé i nepřímé. Výhoda přímé cesty spočívá v tom, že je ve své přímosti rychlejší; avšak bez cesty nepřímé se čtenář neobejde, když se setká s méně obvyklým slovem. Za nepochybné autor považuje, že když se lidé učí číst, poznávají „písemné formy přes referenci k formám mluveným“ (tamtéž, s. 27). Vnitřní hlas je podle J. Fielda přítomen za normálních okolností při každém tichém čtení a plní důležitou funkci v usnadňování porozumění: umožňují čtenáři podržet slovní řetěz v paměti v době, kdy se na něj aplikuje syntaktická struktura. Vzhledem ke své rychlosti však nemůže být přesnou replikou mluvené řeči. Zdá se tedy, že fonologické kódování čteného textu se děje ve formě nějakým, dosud přesně nezjištěným způsobem redukované (tamtéž, s. 29).

Rovněž K. Rayner a A. Pollatsek, kteří se dlouhodobě věnují experimentálnímu psycholingvistickému výzkumu čtení, se přiklánějí k tomu, že se při čtení uplatňují obě cesty, přímá i nepřímá (Rayner – Pollatsek, 1989, s. 99). Nadhazují, že lze uvažovat i o cestě třetí, totiž o cestě morfematické dekompozice, která se týká delších, složitěji strukturovaných slov (tamtéž, s. 108). V kapitole o vnitřním hlase navrhuji autoři svým čtenářům experiment: na jeho základě se ukazuje, že vnitřní hlas lidem v hlavě zní i tehdy, když při tichém čtení pohybují mluvidly a nahlas vyslovují něco jiného, než co čtou, v podobě jednoduchých slabik. Dokazuje se tím, že fonologické kódování nemusí být doprovázeno pohyby mluvidel (tamtéž, s. 190–191). K. Rayner a A. Pollatsek se spíše přiklánějí k názoru, že je vnitřní hlas postlexikální, a k náhledu, že jeho hlavní funkcí je kompenzovat při čtení písemných komunikátů nepřítomnost prozodických prostředků (tamtéž, s. 214–215). S tím můžeme spojit paralelní zjištění M. Daviese (1994) a E. Hajičové (1994), že z písemných komunikátů je intonace vyvoditelná, respektive že za písemnou reprezentací věty se skrývá její zvukový obraz obsahující i intonační centrum.

Všechny psycholingvistické prameny, z nichž jsme čerpali předchozí přehled, hovořily o čtení *slov*. Vycházely totiž primárně z výzkumů prováděných na materiále angličtiny, tedy jazyka s velmi chudou flexí. Úvahy o tom, nakolik je představovaný obraz psychologických procesů probíhajících při čtení univerzální, v nich však nescházejí. Jak K. Rayner a A. Pollatsek (1989, s. 99), tak i A. Paran (1994, s. 3461) a E. Scheerer (1983, s. 113) uvádějí mj. příklad srbochorvatštiny, v níž výzkumy nevedly k jednoznačně přijímaným závěrům: výzkumníci samotní usoudili, že jazyk s bohatší flexí a zejména s fonologičtějším pravopisem představuje prostředí, v němž se silně uplatňuje prelexikální fonologické kódování, avšak jiní badatelé se kloní k domněnce, že i zde se uplatňují cesty obě. Z hlediska jazykové i pravopisné typologie je čeština jazyk srbochorvatštině blízký, a tak lze předpokládat, že výsledky případných experimentů s českým materiálem by se příliš nelišily od výsledků experimentů se srbochorvatštinou.

Vachkovy důkazy přímého spojení písemných znaků s mimojazykovou realitou neznají ve srovnání s výsledky experimentálního psycholingvistického výzkumu příliš přesvědčivě. Jeho hlavní argument, objevující se i v představené psycholingvistické literatuře, totiž poukaz k vyšší rychlosti tichého čtení ve srovnání s čtením hlasitým, lze odrazit předpokladem, že hlasité čtení je pomalé proto, že mluvidlům (tj. svalům) trvá jistou dobu, než se pohnou, zatímco vnitřní hlas se bez pohybů mluvidel obejde. Takovéto zdůvodnění je podle našeho názoru intuitivní a věrohodné, první, které člověku napadne; K. Rayner a A. Pollatsek (1989, s. 213) o něm píšou jako o experimentálně neověřené hypotéze. Druhý Vachkův důkaz, existenci osob, které umějí číst jazyk, jehož mluvenou normu neznají, považujeme rovněž za nepříliš platný. Zaprve proto, že se týká čtení komunikátů v cizím jazyce, které nemusí probíhat stejným způsobem jako čtení komunikátů v jazyce mateřském, zvláště pak u osob, které nejsou s to v daném cizím jazyce přemýšlet (a právě o takových osobách J. Vachek uvažuje); zadruhé proto, že – sami podobnou zkušenost želbohu nemajíce – se domníváme, že i při takovémto čtení se ozývá vnitřní hlas, tedy dochází k nějakému fonologickému kódování, i když „výslovnost“ tohoto vnitřního hlasu nemusí mít se skutečnou výslovností normou daného jazyka mnoho společného.

Vyřešení psycholingvistického, tedy empirického problému přímé, nebo naopak nepřímé cesty od písemných znaků k významu, vyřešení, na něž lingvistika stále čeká, poskytnete podle našeho názoru i odpověď na otázku, kolikátého že řádu jsou vlastně písemné jazykové znaky: zda prvního, jak je přesvědčen J. Vachek, nebo druhého, jak hlásá R. Jakobson (1962, cit. podle Vachek, 1989, s. 18). V polemice s ním a s C. F. Hockettem J. Vachek (tamtéž, s. 18–24) přesvědčivě odráží argumentaci týkající se paralely písma a notového zápisu, fylogenetické druhotnosti psané normy a nepodobnosti vnitřní struktury fonému a grafému, avšak proti Jakobsonově tezi, že písmeno je znakem fonému (přeformulujme opatrněji, že grafické znaky jsou zpravidla znaky jednotek jazykového systému zvukové komunikace), tedy že na vyšších rovinách jsou znakové jednotky písemné komunikace znaky znaků (v českém prostředí k tomu blíže Čadil, 1993, s. 10–11), nestaví protiargument žádný, jen opakuje antitezi. Od R. Jakobsona přejímá J. Vachek označení jazykového systému písemné komunikace jako superstruktury, struktury vystavěné nad systémem komunikace zvukové;

podle našeho názoru je empiricky adekvátnější chápat tuto superstrukturu jako přístavně poschodí, jako krok, o něž je kódování a pravděpodobně do značné míry i dekodování písemných komunikátů delší, složitější. Právě v tomto „kroku navíc“, který musejí obě strany komunikačního procesu při písemné komunikaci učinit, by měla být spatřována její příznakovost. Psycholingvisticky orientované empirické výzkumy ukazují, že čtení svým způsobem zahrnuje i poslouchání (a stejně tak psaní zahrnuje i mluvení); zbývá ovšem zjistit, na které rovině je fonologické kódování pro porozumění písemnému komunikátu potřebné: zda až na rovině syntaktické či výpovědní, nebo už na úrovni slov.

Tento text vznikl v rámci výzkumného záměru MSM-0021620825 Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor. Autor děkuje neznámým redakčním recenzentům za jejich připomínky.

LITERATURA

- ČADIL, J. (1993): Psaný jazyk, grafémy, psané texty. *Slovo a slovesnost*, 54, s. 9–17.
- ČMEJRKOVÁ, S. (2006): Mluvenost a psanost. In: O. Uličný (ed.), *Přednášky z doktorandských dnů, 1*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 55–79.
- DANEŠ, F. (1994): Feedback dynamics between written and spoken. In: S. Čmejrková – F. Daneš – E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking: Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, s. 47–54.
- DAVIES, M. (1994): Intonation IS visible in written English. In: S. Čmejrková – F. Daneš – E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking: Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, s. 199–203.
- FIELD, J. (2003): *Psycholinguistics*. London – New York: Routledge.
- GARMAN, M. (1994): *Psycholinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HAIČOVÁ, E. (1994): Cognitive prerequisites of anaphoric relations and topic-focus articulation (TFA). In: S. Čmejrková – F. Daneš – E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking: Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, s. 205–211.
- HALLIDAY, M. A. K. (1989): *Spoken and Written Language*. Oxford: Oxford University Press.
- HOFFMANOVÁ, J. (1997): *Stylistika a...* Praha: Trizonia.
- CHROMÝ, J. (2006): Vachkovo pojetí psaného jazyka v kontrastu s běžnou (nejen internetovou) komunikací. *Čeština doma a ve světě*, 14, s. 53–57.
- KOCH, P. – OESTERREICHER, W. (1985): Sprache der Nähe – Sprache der Distanz: Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. *Romanistisches Jahrbuch*, 36, s. 15–43.
- NEBESKÁ, I. (1989): On the means of spoken and written communication. In: J. Kořenský – W. Hartung (eds.), *Linguistica, 18: Gesprochene und geschriebene Kommunikation: Voraussetzungen und gesellschaftliche Funktionen*. Praha: Ústav pro jazyk český Československé akademie věd, s. 29–31.
- NEBESKÁ, I. (1996): *Jazyk – norma – spisovnost*. Praha: Karolinum.
- PARAN, A. (1994): Reading processes in adults. In: R. E. Asher (ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, 7. Oxford – New York – Seoul – Tokyo: Pergamon Press, s. 3457–3461.
- RAYNER, K. – POLLATSEK, A. (1989): *The Psychology of Reading*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- SCHAEFER, E. (1983): Probleme und Ergebnisse der experimentellen Leseforschung – Fünf Jahre später. In: K. B. Günther – H. Günther (eds.), *Schrift, Schreiben, Schriftlichkeit*. Tübingen: Niemeyer, s. 105–118.
- SGALL, P. (1994): Lingvistický pohled na český pravopis I, II. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 168–177, 270–286.

- VACHEK, J. (1942): Psaný jazyk a pravopis. In: B. Havránek – J. Mukařovský (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*. Praha: Družstevní práce, s. 231–305.
- VACHEK, J. (1964): K obecným otázkám pravopisu a psané normy jazyka. *Slovo a slovesnost*, 25, s. 117–126.
- VACHEK, J. (1989): *Written Language Revisited*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- VACHEK, J. (1994): Několik poznámek k problematice psané a mluvené normy jazyka. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 48–51.

*Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
<Robert.Adam@ff.cuni.cz>*